

LA GUERRA DE 1936-1939, LA MEDICINA I L'EXILI

CORBELLA i CORBELLA, Jacint

Acadèmic numerari de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya

RESUM: Anàlisi de les diverses fases de l'exili mèdic català provocat per la guerra civil. Primera fase de 1936, amb dos grups: passats als «nacionals» i restats neutres amb exili llarg. El gran exili de 1939. Diversos grups: el majoritari a França, amb centre posterior a Tolosa. L'exili anglès, més selectiu. Exiliats a Rússia, més ideològic. El desplaçament americà, amb la massa més important a Mèxic; més desenvolupament científic als USA; el focus de Veneçuela amb un nou Institut de Fisiologia; aspectes més puntuals: Argentina, Colòmbia, Bolívia, Panamà, altres. Valoració d'alguns aspectes positius i negatius. Referència a algunes de les personalitats més destacades

Paraules clau: Guerra civil i exili mèdic. Exili a Mèxic. Exili a França. Exili a Anglaterra; Exili a Rússia; Exili als Estats Units. Exili a Veneçuela.

RESUMEN: Análisis de las diversas fases del exilio médico catalán provocado por la guerra civil. Primera fase de 1936, con dos grupos: pasados a los «nacionales» y los neutrales con exilio más largo. El gran exilio de 1939. Diversos grupos: el mayoritario en Francia, con centro posterior en Toulouse. El exilio inglés, mas selectivo. Exiliados en Rusia, mas ideológico. El desplazamiento americano, con el grupo mas importante en México; mayor actividad científica en Estados Unidos; el foco de Venezuela con un nuevo Instituto de Fisiología; aspectos mas puntuales: Argentina, Colombia, Bolivia, Panamá, otros. Valoración de algunos aspectos positivos i negativos. Referencia a algunas de las personalidades mas destacadas.

Palabras clave: Guerra civil y exilio médico. Exilio en México. Exilio en Francia. Exilio en Inglaterra; Exilio en Rusia; Exilio en Estados Unidos. Exilio en Venezuela.

*

La guerra civil va tenir conseqüències importants per a la nostra medicina, la medicina catalana, algunes bastant específiques, moltes negatives i alguna positiva. Ho analitzarem dins d'un marc ampli.

Un primer exili va ser el del mateix any 1936, quan va començar la guerra i alguna gent de dretes (ho diem així de manera general per entendre'ns ràpidament, però el tema era molt més complicat) es va passar a l'altra banda, com van poder, perquè creien, sovint amb certesa que la seva vida perillava. La llista de metges morts en la repressió interna, molt incontrolada, va ser de gairebé un centenar. Al Congrés d'Història de la Medicina Catalana de Berga, de 2008, s'hi va presentar una extensa documentació. Van fugir principalment per la via de França o d'Itàlia. Alguns van tornar a la banda "nacional" i altres van romandre fora del país, fins i tot alguns van quedar-s'hi molt anys. Altres van procurar que no se sabés massa què havien fet.

a) al servei dels "nacionals" Entre els metges catalans que van estar al servei del govern de Burgos, alguns eren molt destacats. Així professors de la universitat com Ferran Casadesús, catedràtic d'ORL, que s'incorporà a la universitat de Sevilla, o Àngel Ferrer i Cajigal, que passà directament a Burgos. També Joan Puig-Sureda. Altres tenien una etapa italiana més visible, com Salvador Gil-Vernet, o Manuel Taure, també Jaume Peyrí, menys visible. El llistat de metges menys coneguts aleshores, que es van passar, podria ser interessant.

b) els qui van restar més neutres. Entre els que van marxar relativament aviat, però no van tornar després de la guerra, o ho van fer amb un temps intermedi de molts anys, hi ha Lluís Sayé, Joan Cuatrecasas i altres. Aquests ja són doncs clarament, exiliats antifranquistes. En altres aquest exili ve matisat perquè ja estaven fora el 1936, per causa del seu treball o estudis, i tampoc van tornar. Així alguns membres de l'Institut de Fisiologia, molt joves, com Jordi Folch i Pi, o Jaume Raventós i Pijoan. També, en un pla més consolidat, Francesc Duran Reynals, i encara el jove Jordi Casals i Ariet.

Després ve el gran exili, el de 1939, quan la desfeta obliga a moltes persones, de tots els nivells, a marxar, a fugir amb el fred i la neu dels mesos de gener i febrer, a passar, com podien, la frontera francesa. Des dels presidents de la República, la Generalitat i del Govern, a centenars de milers de persones, homes i dones, vells i nens. El seu primer destí fou en molts casos un camp de concentració. Hi ha prou relats d'aquest fet. Entre ells hi havia també molts metges i sanitaris (infermeres, llevadores, alguns farmacèutics...). Entre aquesta gran massa de sanitaris, bastant ràpidament es van poder destriar diversos grups, que bàsicament són dos: els que es quedaren a Europa i els que van anar a Amèrica.

El grup europeu queda definit d'una banda pels qui van tornar aviat, més o menys enganyats o volent estar amb la família, i que foren tots ells durament repressaliats. Fou un exili curt, però cruel en les conseqüències. Dels qui es van quedar a fora, la majoria restaren a França, i uns pocs passaren a altres països, principalment la Gran Bretanya i la Unió Soviètica: Anglaterra i Rússia per a simplificar.

El grup de França. El gran nucli, i el que s'ho va passar pitjor, va ser el dels que restaren França. L'acollida fou molt diversa, segons la personalitat i idees dels "acollidors". Molts van estar anys a França i després van anar tornant, més quan ja era acabada la guerra mundial i la repressió aquí s'havia alleugerit. Van haver de fer una vida gris. Uns exemples poden ser els de Xavier Serrano, que havia estat líder del Clínic el 1936, de visió anarquista; o de Francesc Blàvia, regidor a Lleida, i desterrat, que va obrir consulta a Barcelona, al carrer de París; i el de José Antonio Abellán Serrano, que visitava al carrer de Borrell, i es va poder col·locar, per vincles familiars, com a metge de *La Vanguardia*. I així molts van quedar enfosquits, i alguns tímidament contactaven amb algun grup clandestí d'oposició. Tenien esperança, però les coses no reeixien.

El centre de **Tolosa.** Entre els que van estar més temps a França, o no van tornar a viure aquí, els més es van quedar al sud i Tolosa va ser la gran ciutat de l'acollida de l'exili, potser més de gent de la CNT que de la medicina. Però hi havia la figura "paternal" de Camille Soula, catedràtic de Fisiologia, resistent, amic personal de Vincent Auriol, que seria president de la República francesa. I el grup tolosà que ja col·laborava amb la revista "La Medicina Catalana" de Leandre Cervera i amb les Monografies Mèdiques, dirigides per Jaume Aiguader. Entre ells el doctor Ducuing, que portà un centre anticancerós, del carrer Varsòvia, que després es convertí en el mític Hospital Varsòvia. Allí el 7 de setembre de 1950, es va fer una gran "agafada", recollida de persones d'esquerra que van ser dispersades, algunes traslladades a Alger. Un centre sanitari, amb una estructura pròpia, amb una revista científica, era al mateix temps un lloc de reunió d'exiliats, i —en la visió de les autoritats— un lloc de conspiració. Ferran Sánchez i Agustí ens ho ha aclarit. A Tolosa es va quedar Jesús Bellido, número dos de l'Institut de Fisiologia (IF).

També hi hagué molts catalans a la zona del Llenguadoc, potser més a **Montpeller**, que tenia una bona tradició mèdica i a Carcassona. Van restar-hi uns anys, alguns van tornar, com Nicolau Batestini i Galup, que estava a Montpeller. També Joaquim Trias restà un temps a Carcassona treballant sota la capa protectora del doctor Delteil. Altres es van quedar.

L'exili anglès. A més de França hi hagué dos grups geogràfics d'exili a Europa que cal recordar, l'anglès i el rus. Aquest grup anglès fou molt particular, va ser de relativament poques persones, que van tenir un paper rellevant. Els anglesos sembla que triaven, els qui tenien formació i experiència i els podien servir més. Si més no aquest fou el resultat final. Entre les personalitats mèdiques emigrades a les Illes Britàniques cal recordar quatre noms: Josep Trueta, Jaume Raventós, Pere Gabarró i Frederic Duran Jordà. Cap d'ells treballà a Londres i Manchester fou realment la ciutat d'acollida.

El més conegut era *Josep Trueta*, que fou professor a Oxford, i contribuï àmpliament al progrés mèdic, amb l'aplicació extensiva de la cura oclusiva de les grans ferides de les extremitats, i amb els estudis sobre la fisiopatologia de la síndrome de compressió, el "crush syndrome", i les alteracions de la circulació en el ronyó. *Frederic Duran Jordà* havia estat l'organitzador més actiu dels serveis de transfusió per la guerra, la seva aportació social i científica fou important. Després a Manchester va quedar obscurit. *Pere Gabarró*, un dels iniciadors de la cirurgia reconstructiva i estètica aquí, va introduir una tècnica d'empelts de la pell, en forma de tauler d'escacs "o de segells de correus", que facilitava una epitelització més ràpida, en grans ferits o cremats. Va tornar al cap de molts anys i, com gairebé a tots, no se li va fer gaire cas. Trueta i Gabarró, van participar en els primers congressos d'Història de la Medicina Catalana. *Jaume Raventós i Pijoan*, deixeble jove de l'Institut de Fisiologia, estava especialitzant-se a Edimburg, al costat de A. Clarke, quan esclatà la guerra. Es va quedar i després treballà amb la indústria química-farmacèutica, en el camp de l'anestèsia a Manchester. Fou un dels introductors dels anestèsics fluorats, directament el fluotà, que va disminuir molt el risc de l'anestèsia general. Només va tornar alguna vegada de visita al cap de molts anys.

L'exili rus. Va ser de poques persones, més per raons ideològiques que professionals. Allà van anar també metges de la resta de l'estat, com José Laín, o Alejandro Planelles. Entre els catalans el més conegut fou *Josep Bonifaci i Mora*, que fou metge d'alguns membres del Comitè Central del PCE. Al final, retirat i amb molts anys, va tornar.

L'exili americà. El segon gran grup va ser el de l'exili americà, i té un significat fins a cert punt diferent. Caldria diferenciar-ne diversos aspectes, si més no geogràfics. El gran exili mexicà, per l'acollida del president Lázaro Cárdenas, i els metges repartits en altres països, més d'acord amb les seves coneixences prèvies, o amb alguna circumstància particular.

El gran exili mexicà. Ve afavorit per la idea del president de la República de Mèxic, el general Lázaro Cárdenas, d'acollir els espanyols que havien hagut de marxar del seu país. Entre ells hi havia molts catalans. Va ser numèricament molt important, i a més d'un bon nivell científic i assistencial, contribuï de manera clara a la millora del nivell científic de la medicina de Mèxic i de la qualitat assistencial i sanitària. Mèxic ja era un dels països amb més nivell mèdic entre els hispanoamericans, però la contribució dels espanyols, entre ells els catalans, fou molt important. El primer que cal destacar és l'esperit de l'acollida, després la tasca que es va fer. Recordem que Mèxic va mantenir el reconeixement del règim de la República fins que es va acabar la dictadura aquí.

El tema ha estat bastant estudiat, però sempre queden coses poc conegudes. Aquí hem de recordar la tesi, magnífica i molt important, d'Antoni Puche i Manaut, presentada l'any

1994, i lamentablement inèdita. També hi ha molts altres treballs, aquí i a Mèxic. Igualment s'ha de tenir present la molt bona i extensa monografia, de gairebé mil pàgines, que sobre l'exili ha fet el doctor Francisco Guerra, ell mateix un il·lustre exiliat durant molts anys.

Potser el més destacat en conjunt, és el desembarcament d'una part important dels membres de l'Institut de Fisiologia (IF), que van acabar ensenyant aquesta matèria bàsica, des del punt de vista d'una escola que havia estat de primer nivell. Recordem alguns noms destacats:

Josep Puche, que comença la tasca amb August Pi-Sunyer, i després fou catedràtic i rector de València i personalitat important en la sanitat de guerra, en l'aspecte organitzatiu. Va crear escola a Mèxic, i fins i tot un president de l'Academia Nacional de Medicina de México, el doctor Hugo Aréchiga, en fou deixeble directe.

Albert Folch i Pi, potser el científic català que ha fet més tasca per la traducció d'obres mèdiques, en aquest cas de l'anglès al castellà, per medi de l'Editorial Interamericana. També fou professor de Fisiologia i de Terapèutica.

Els fills d'August Pi-Sunyer, *Jaume i Cèsar Pi-Sunyer Bayo*, van arribar aviat a Mèxic. Jaume va voler continuar la tasca de recerca, a un nivell molt alt, i no la va poder organitzar. Una mica decebut, i amb una oferta de la indústria farmacèutica americana, va passar cap a meitat de la dècada dels quaranta als Estats Units, residint a New-York, on es va arrelar, i ha continuat el seu fill Xavier Pi-Sunyer i Díaz, autoritat en el camp de la diabetis i l'obesitat i professor de la universitat de Columbia.

Jaume Pi-Sunyer i Bayo crec que és la persona que va ser més perjudicat per causa de la guerra en l'evolució d'una carrera científica que era molt brillant i amb un futur molt obert. Va venir el 1970 al I Congrés d'Història de la Medicina Catalana.

Cèsar en canvi, de formació farmacèutica, i amb un bon aprenentatge a l'Alemanya de començament dels trenta, va optar per desenvolupar una indústria farmacèutica pròpia, tasca de la que se'n va sortir molt bé. Només va tornar a Catalunya al cap de molts anys, però morí a Mèxic, on tenia els fills.

Un altre membre de l'IF era *Rosend Carrasco i Formiguera*, que va estar alguns anys a Mèxic, i fou professor de la Universitat de Puebla. Quan vaig estar-hi, fa alguns anys, encara recordaven la seva eficàcia com a professor i les seves pujades al Popocatepelt, el volcà veí de la ciutat. Després va passar a Caracas, al costat del mestre, i finalment va venir a Barcelona, on va morir, no gaire lluny dels cent anys.

La nòmina de personalitats catalanes que van fer una tasca important pel desenvolupament de la medicina a Mèxic, sigui científic o més assistencial, és llarga. Puche en recull un llistat extens, amb un estudi molt acurat de cada cas. Entre tots potser caldria fer esment de *Pelai Vilar i Canales*, oto-rino, que va fer una tasca important a Guadalajara, i altres ciutats. Un fill seu, Pelai Vilar i Puig, nascut el 1937 a Barcelona, va ser president de l'Academia Nacional de Medicina de México.

El segon focus americà: Veneçuela. Allà va anar a parar, després d'una breu estada a França, *August Pi-Sunyer*, el cap de l'IF. Va tenir una molt bona acollida per part del govern, i del seu ministre d'educació el Dr. Eduardo Tejera. Li van facilitar la formació d'una escola de Fisiologia, que es va dir "Instituto de Medicina Experimental". De fet és el segon IF que va crear. Va tenir mitjans. Quan arribà tenia seixanta anys justos, i encara va poder fer una bona tasca. Quan el cop d'estat militar de 1953, quan alguns dels seus col·laboradors van ser empresonats o "aventados al exilio", l'obra ja estava consolidada.

Entre aquests deixebles que van fer obra útil cal recordar a Humberto Garcia Arocha i Marcelo Granier-Doyeux. Van refer una publicació, important en el seu medi. També van anar a raure a Veneçuela, deixebles directes de l'IF de Barcelona, com Bofill o Benaiges. Encara més tard hi arribà, després de l'etapa de Mèxic, Rossend Carrasco.

Veneçuela va tenir en gran consideració la tasca que va fer Pi. Fou condecorat pel propi president de la República, Rómulo Betancourt, i quan es va fer el centenari del seu naixement, el 1979, Veneçuela va fer una emissió especial d'un segell de correus dedicat a August Pi-Sunyer. Recordem que August Pi-Sunyer, juntament amb Jaume Ferran, són els únics catalans que consten en els llistats alliberats fins el 1953, de les propostes pel premi Nobel de Medicina, i que Pi fou l'únic que va tenir valoració positiva en el primer filtre. Això fou en els anys 1947 i 1948 i fou presentat per professors de Caracas.

Exiliats en altres països. Estats Units, el país de més nivell científic, acollí alguns metges catalans, en circumstàncies diferents. El més conegut *Francesc Duran Reynals*, no era de fet un exiliat. Ja feia anys que estava als USA, a l'Institut Rockefeller, fent recerca bàsica principalment sobre l'origen víric del càncer. Està ben documentat que tenia preparat el seu retorn a Catalunya l'any 1936, quan la guerra va fer que retirés la lletra de comiat que ja havia adreçat a la seva institució. Ja es va quedar per sempre més als Estats Units, on en una altra universitat treballà vint anys més, fins a la seva mort el 1959.

Dues persones que van arribar també molt joves als USA, més o menys amb vint-i-cinc anys, per a formar-se en la recerca, ja s'hi van quedar per tota la vida. Són *Jordi Folch i Pi*, que feu tasca de primer ordre en el camp de la bioquímica del sistema nerviós, i *Jordi Casals i Ariet*, especialista en microbiologia.

Altres països de Sudamèrica. Queda l'obra d'altres persones destacades, que van fer un bon treball a diversos països de Sudamèrica.

A l'**Argentina** va fer una tasca important en el camp de la tuberculosi, el doctor *Lluís Sayé i Sempere*. També va treballar a Montevideo, i feia una consulta alternant viatges pel riu de la Plata. Va deixar molt bona fama a Buenos Aires, com a autoritat mundial en el tractament de la tuberculosi. Al cap de molts anys encara el recordaven. Quan va tornar, amb vint anys d'exili, li van fer poc cas i a la facultat li van permetre continuar un temps al cap de l'Obra Antituberculosa, que ell havia establert amb molta eficàcia, en els anys previs de l'estreptomina. Fou vicepresident de l'Acadèmia de Medicina.

Igualment a Buenos Aires va estar *Joan Cuatrecasas i Arumí*, que aquí fou catedràtic de Patologia Mèdica i tenia una obra relativament dispersa. Va tornar ja a la dècada dels vuitanta i al cap d'un parell d'anys anà altra vegada a l'Argentina.

També a l'Argentina va estar un temps el doctor *Joaquim Trias i Pujol*, professor de cirurgia a la universitat de Mendoza. Havia estat a Carcassona, algun temps a Andorra, i quan tornà a Barcelona, es va trobar amb el mateix buit que els altres. A més patí la repressió policial directa durant algun temps.

El doctor *Santiago Pi Sunyer*, germà d'August, catedràtic de Fisiologia a Saragossa, sots-secretari d'Educació en un govern de la República. Va estar uns anys com a professor de Fisiologia a Cochabamba, **Bolívia**, i després a la nova Facultat de Medicina de **Panamà**, fins que tornà, just abans de fer els setanta anys. Se'l va rehabilitar sobre el paper, com en el cas de Joaquim Trías, però la facultat va fer un paper d'estrassa no volent-lo altra vegada en el seu professorat. A la universitat Autònoma de Madrid va participar en alguns temes d'organització de la nova universitat, el que ara en diríem d'educació mèdica.

Finalment cal recordar el pas a **Colòmbia** del doctor *Antoni Trias Pujol*, catedràtic de cirurgia, un dels motors de la facultat de medicina de l'Autònoma, que va desenvolupar la seva tasca a Bogotà, on també feu una certa escola.

A tall de resum esquemàtic podem fer aquest quadre:

El primer exili de 1936 (començament de la guerra).

Els que van amb els "nacionals" (Burgos)

Els qui es queden fora

El gran exili de 1939 (final de la guerra).

Els exiliats a Europa

El gran grup: França. Tolosa, Montpeller

L'exili selectiu: Anglaterra

L'exili ideològic: Rússia

Els exiliats d'Amèrica

El gran grup. Mèxic

L'Institut de Veneçuela

El grup d'Estats Units, la recerca

Argentina

Bolívia – Panamà

Colòmbia

BALANÇ DE L'EXILI MÈDIC CATALÀ:

Aspectes positius:

Per Catalunya. Donà més difusió a bona part del que es feia aquí. Contribuí a la internacionalització, ni que fos forçada, de la ciència catalana. En aquest sentit en són els punts més importants l'estada de Trueta a Oxford i la creació de l'Institut de Medicina Experimental de Caracas, tasca reconeguda amb el segell d'homenatge de Venezuela quan el centenari del naixement d'August Pi-Sunyer. De la seva estada en aquest país en va quedar la proposta, amb valoració inicial positiva, pel premi Nobel de Medicina.

Per Mèxic. La tasca més difusa d'ensenyament i de millora de molts aspectes de la medicina a Mèxic. En aquest sentit l'obra fou conjunta amb la d'altres exiliats republicans de la resta de l'Estat. El reconeixement de les institucions mexicanes a l'aportació dels exiliats espanyols ha estat ben palesa. També la creació de vincles i de relacions més o menys continuades.

Aspectes negatius:

Són molt més grans. Molt més greus en el camp de la recerca científica, que en el de l'assistència.

L'assassinat de l'Institut de Fisiologia. Es va escapar totalment la institució científica més important que hi havia hagut fins aleshores a Catalunya, l'Institut de Fisiologia. Ja hem vist com els seus membres foren forçats a l'exili. De la dotzena de persones més

destacades de l'IF, només en van quedar dos a l'interior i foren durament sancionats, privats de tota tasca assistencial i de recerca, i s'hagueren de refugiar en altres feines (traducció de llibres...).

A més hi ha la **ferida pel català científic**. A començaments de segle XX, el 1901, no hi havia pràcticament publicacions mèdiques en català. Avui la situació de fet no és pas massa diferent. Però cal conèixer que a partir de 1913 es van publicar els Treballs de la Societat de Biologia, pràcticament tots en català, recollint la tasca científica de les institucions locals, principalment la càtedra de Fisiologia que portaria aviat August Pi Sunyer, i el Laboratori Municipal, que dirigia Ramon Turró. Després, en temps de la República, sorgí la revista "La Medicina Catalana, portantveu d'Occitània Mèdica". Tot això es va acabar per la via dràstica de la mort de les institucions i les revistes, a causa de la guerra perduda. Ja teníem una tradició de gairebé cinc-cents treballs científics publicats en català. També es catalanitzaren altres publicacions, com els Annals de les dues Acadèmies, la Reial Acadèmia de Medicina i l'Acadèmia de Ciències Mèdiques. Tot s'anorrea i al cap dels anys els metges catalans hem deixat de saber escriure en català, si més no amb un mínim de correcció ortogràfica. La recuperació ha estat molt difícil.

Es van acabar els Congressos de Metges i Biòlegs de Llengua Catalana, que des del 1936 no es van tornar a reunir fins el 1976, ambdues vegades a Perpinyà.

L'afebliment de les relacions amb Occitània. Pi tenia la intenció, cap el 1922, de fer una revista de Fisiologia catalano-occitana, amb el recolzament de Camille Soula, el professor de Tolosa. La primera dictadura, de Primo, ho frenà. Després en temps de la República la idea es reconduí, i sorgí "La Medicina Catalana. Portantveu d'Occitània Mèdica", que dirigia Leandre Cervera, membre destacat de l'Institut. Després de l'últim número, el 59, de finals de 1938, el projecte quedà soterrat. Ara només hi ha dues seccions de "Medicina d'Occitània", a les revistes "Gimbernat" i "Revista de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya".

En canvi també cal dir que en l'aspecte estrictament assistencial, les dificultats van venir més de la situació de postguerra, i de la pròpia guerra mundial, que no pas de la mateixa medicina. Els hospitals tenien un finançament molt difícil. Molts malalts passaven sovint fred i gana. Però van restar prou metges al país (una bona part dels metges de més pes social i assistencial solien ser gent considerada d'ordre), com perquè la realitat clínica no decaigués al mateix nivell que havia decaigut la nostra producció científica. Sí que hi hagué un aïllament del règim que dificultà l'arribada de moltes coses, dels medicaments a les revistes científiques, però això fou més conseqüència directa de la guerra i postguerra, amb la seva repressió, que no pas de l'exili.

De l'exili a la represa: un balanç

L'exili després de la guerra, el de 1939, va ser un episodi prou llarg en el temps perquè, des del punt de vista de la medicina, s'acabés per sí sol, per la força dels anys. Des d'un punt de vista personal la durada fou variable, però pràcticament cap va poder refer la seva vida aquí. El tall fou massa profund.

El país va quedar malmès, principalment la recerca, que en molts aspectes quedà anorreada: recerca bàsica de laboratori, publicacions en català. La ciència bàsica i la llengua en van ser les principals perjudicades. Després hi ha una represa, però aquesta ja va per altres camins. Al cap dels anys la medicina, tant des del punt de vista assistencial com científic, ha canviat. I les estructures, tot i que semblin estables, també han variat molt. I en tot cas no és per l'acció dels qui estaven a fora.

Entre l'exili i la represa —que no és pas el mateix que la continuïtat a dins— no hi ha continuïtat. Podem comparar-ho al cas del nét que neix quan l'avi ja s'ha mort: en sent parlar, en pot tenir records de família, però no l'ha arribat a conèixer. I el que vingui després serà nou.